Impact Factor : 0.4521(UIF)
ISSN:- 2393-8900

Research Article

भारतातील जातीप्रथा निर्मूलना विषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

प्रा.बालाजी गंगावणे
सहा.प्राध्यापक , प्रमुख, इतिहास विभाग, माऊली महाविद्यालय,
वडाळा, सोलापूर (महाराष्ट्र).

- **प्रस्तावना :-**

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ओळख एक मोठे विचारवंत, विद्यवान, उच्चविद्याविभूषित, कायदेपंडित, भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार, अस्पृश्यांची सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी व त्यांना न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी जीवनभर संघर्ष करणारे नेते आशीच आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजशास्त्र होते. ही गोष्ट भारतातील सर्वसामान्य लोकांना माहीत नव्हती. कारण डॉ.आंबेडकरांच्या समाजशास्त्रीय संशोधनाची दखल येथील समाजशास्त्रज्ञांनी घेतली नाही ही एक वास्तविकता आहे. बाबासाहेबांनी भारतीय समाज व्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करून भारतातील समाशास्त्रीय अध्ययनाला चालना दिली. जाती व्यवस्थेच्या संदर्भात अत्यंत सुक्ष्मपणे शास्त्रीय अध्ययन करण्याचे श्रेय डॉ.आंबेडकरांचे आहे. तरी देखील समाजशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या अध्ययनाच्या संदर्भात एक अक्षर देखील लिहले नाही. त्यामुळेच त्यांच्या जाती व्यवस्थेसंबधीच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाची माहिती इतरांना होऊ शकली नाही. सामाजिक विषयांच्या संदर्भात समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक ग्रंथ लिहले आहेत. सामाजिक विषयाचया बाबतीत त्यांनी केवळ वरवरचे लेखन केले नाही तर, वस्तूनिष्ठपध्दतीने संशोधनात्मक मार्गाचा अवलंब करून अनेक महत्त्वपूर्ण समाजशास्त्रीय सिध्दांत मांडले आहेत. म्हणून डॉ.आंबेडकर हे केवळ एक सामाजिक विचारवंत नसून ते एक थोर समाजशास्त्रज्ञ होते. तसेच ते एक संशोधक होते. कोलंबिया, ऑक्सफर्ड, बॉन या जगप्रसिद्ध विद्यापीठात त्यांनी अध्ययन केले. संशोधनपर प्रबंध लिहले त्यामुळे त्यांच्या विचारामध्ये वस्तूनिष्ठता व तर्कसंगतपणा आढळतो. सामाजिक विषयाच्या संदर्भात त्यांनी स्वतंत्र अशा सिध्दांताची मांडणी केली. जातीव्यवस्थेसंबंधीचा सिध्दांत, अस्पृश्यतेसंबंधीचा सिध्दांत, सामाजिक परिवर्तनाचा सिध्दांत, धर्माचा सिध्दांत, सामाजिक मानवतावादाचा सिध्दांत इ. सिध्दांत बाबासाहेबांनी आपल्या ग्रंथात मांडलेत.

सदर लेखात डॉ.आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थे संबंधीचे विचार कसे होते याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- **भारतातील जातीची उत्तपत्ती आणि विकास :-**

भारतात जातीचा उदय कसा झाला, जाती टिकून कशा राहिल्या या संबंधी डॉ.आंबेडकर यांनी सखोल चिंतन केले आहे. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात ९ मे १९१६ साली भरलेल्या डॉ.ए.ए.गोल्डनवायझर मानवशास्त्रीय परिषदेत बाबासाहेबांनी भाग घेऊन, 'भारतातील जातीचे घडण, उत्तपत्ती आणि विकास' हा संशोधन पेपर सादर केला होता. या संशोधन पेपर मध्ये जाती कशा निर्माण झालात? य संबंधी मानवशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय विश्लेषण केलेले आहे.

जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण डॉ.आंबेडकर पुढीलप्रमाणे करतात. प्राचीन काळी भारतात १) ब्राह्मण २) क्षत्रिय ३) वैश्य ४) शुद्र सुरुवातीच्या काळात वरील चारच वर्ण होते. परंतु नंतरच्या काळात त्या चार जाती बनल्या आणि नंतर या चार जातीच्या शेकडो जाती बनल्या अशा प्रकारे सद्याची जाती व्यवस्था ही प्राचीन वर्णव्यवस्थेची उत्क्रांती आहे असे म्हटले जाते. पण वर्णव्यवस्थेचा अभ्यास करून जातीव्यवस्थेची कल्पना येत नाही म्हणून वर्णपध्दती बाजूला ठेवूनच जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करावा लागतो असे डॉ.आंबेडकर स्पष्ट करतात.

'जात म्हणजे एक सामाजिक संघटन होय' अशी जातीची व्याख्या करता येईल. जातीच्या नियमनात पुढील चार गोष्टीचा समावेश होतो. १) सामाजिक श्रध्दा २) विवाह ३) भोजन ४) व्यवसाय. विविध जातीचा परस्परात कोणताही संबंध नसतो प्रत्येक जात स्वतंत्र असते. जातीचे अंतर्गत व्यवहार हे प्रत्येक जातीच्या नियमानुसार ठरविले जातात. जात असमानतेवर आधारित आहे. एक जात दुसऱ्या जातीच्या तुलनेत उच्च किंवा कनिष्ठ असते.

जात ही वर्ण व्यवस्थेची उत्क्रांती आहे असे म्हटले जाते, परंतु डॉ.आंबेडकरांना ही गोष्ट मान्य नाही. त्यांच्यामते जात हा वर्णाचा विपर्यास असून कोणत्याही प्रकारे बघितल्यास ती विरूध्द गतीने झालेल उत्क्रांती होय. जातीच्या घडणे संबंधीचे विश्लेषण करताना डॉ.आंबेडकरांनी जातीची उत्तपत्ती किंवा उगमासंबंधीचा सिध्दांत मांडला आहे. जातीच्या उत्तपत्ती संबंधीचे विश्लेषण हे जाती अंतर्गत विवाहाशी संबंधित आहे. "जाती अंतर्गत विवाह हेच जातीचे एकमेव वैशिष्ट होय." भारतीय समाजात विवाहाच्या संदर्भात अत्यंत कठोर असे नियम आहेत. हे नियम हिंदू समजात प्रत्यक्ष व्यवहारात आढळून येतात. विवाहाच्या बाबतीत हिंदू समाज हा परंपरावादी असून एक जात दुसऱ्या जाती बरोबर कोणत्याही प्रकारचे वैवाहिक संबंध ठेवित नाही. इतकेच नव्हेतर, कोणतीही व्यक्ती याचे उल्लंघन करू शकत नाही. आंतरविवाहाचे कठोर नियम हेच जातीव्यवस्थेचे प्रमुख कारण आहे.

प्राचीन काळी गटबाह्य विवाहाची पध्दती सर्रास रूढ होती. परंतु काळाचा ओघाबरोबर गटबाह्य विवाहाची रूढी मागे पडली आणि केवळ रक्ताचे नातेवाईक वगळल्यास आज विवाहाच्या क्षेत्रात कोणतेही सामाजिक बंधन उरले नाही. पण भारतीय लोक गटाअंतर्गत विवाहाचा कायदा आजही पाळतात गटाअंतर्गत विवाह करण्याच्या रूढीने गटबाह्य विवाह करण्यास केलेल्या विरोधातूनच जातीची निर्मिती झाली.

डॉ.आंबेडकरांनी 'शूद्र पूर्वी कोण होते?' या ग्रंथात शुद्राविषयी मिमांसा केली आहे. हिंदू समाजातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्णाची उभारणी गुण आणि कर्म यावर झालेली असून व्यक्ती स्वत:च्या गुणाने किंवा कर्माने वर्ण बदलू शकत असे. हे तीन वर्ण आर्याचे होते. त्यांना उपनयन विधीचा व वेदांचे अध्यायन करण्याचा अधिकार होता. शुद्र वर्णातील व्यक्ती आर्य नसल्यामुळे या तीन वर्णाचे अधिकार त्यांना दिले नव्हते. आर्य लोक बाहेरून हिंदूस्थानात आहे आणि त्यांनी येथील अनार्याचा पराभव केला. पराभूत झालेले मूळचे अनार्य ते आयार्चचें 'दस्यू' 'दास' बनले. या दासांना सामावून घेणारा चौथा वर्ण 'शूद्र' हा निर्माण झाला. मनूस्मृती, तैतिरीयसंहिता, यज्ञवल्क्यस्मृती इत्यादी प्राचीन धर्मग्रंथानी शूद्रावर अधिकाधिक बंधने लादली.

डॉ.आंबेडकरांनी 'शूद्र पूर्वी कोण होते?' या ग्रंथाच्या सातव्या प्रकरणात ऋग्वेदाच्या आधारे 'शूद्र पूर्वी क्षत्रिय होते' असा निष्कर्ष काढलेला आहे. वेदकाळात शूद्र वर्ण अस्तित्त्वात नव्हता महाभारत काळी शूद्र हा चौथा वर्ण कनिष्ठ म्हणून मान्यता पावलेला होता. जे क्षत्रिय पराभूत झाले ते पुढील काळात शूद्र बनले. डॉ.आंबेडकरांनी वेदवाङ्:मयातून ब्राह्मण विरूध्द क्षत्रिय संघर्षाची अनेक उदाहरणे देऊन क्षत्रियांनी ब्राह्मणांचा पराभवर करून त्यांना अपमानीत केल्याचे सांगतात व पुढे त्या ब्राह्मणांननी विजयी क्षत्रियांचे उपनयन नाकारले. उपनयन नाही म्हणून वेदाच्या अध्यायनाचा अधिकार नाही. त्यामुळे यज्ञ करण्याचा अधिकार नाही. या तंत्रामुळे ब्राह्मणाने आपला हेतू साध्य केला व शूद्रांचा पूर्ण सूड उगविला.

काळाच्या ओघात भारतात जातीयता पराकोटीला पोहचली. शूद्रांना पशूपेक्षाही हीन दर्जाचे जीवन जगावे लागत असे, शूद्रांची घरे गावाच्या वेशीबाहेर असत. त्यांना अपमानास्पद जीवन वाट्याला आले. जात ही व्यवसायावरून न ठरता जन्मावरून ठरू लागली. जातीला पवित्र दैवी, धार्मिक अधिष्ठान देवून मान्यता दिल्यामुळे जाती व्यवस्थेत कोणत्याच प्रकारचे परिवर्तन होऊ शकले नाही. काळानुसार सामाजिक नियमामध्ये बदल होणे आवश्यक असते. परंतु जाती व्यवस्थेत कोणत्याच प्रकारचे परिवर्तन न होता ती अधिक मजबूत झाली.

भारतातील जातीप्रथा ही हिंदू धर्मावरील एक कलंक आहे. असे न मानता जातीप्रथा (अस्पृश्यता) हा शूद्रांच्या नरदेहावरी कलंक समजून ही जातीप्रथा नष्ठ करून कोठ्यावधी अस्पृश्य बांधवांना समतेचे, मानवतेचे, माणूसकीचे जीवन जगता यावे म्हणून बाबासाहेबांनी खूप प्रयत्न केले. १९२४ मध्ये 'बहिष्कृत हिताकरिणीसभा' सभा स्थापन करून अस्पृश्य समाजाला न्याय मिळवून देण्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग स्विकारला. १९२७ रोजी महाड येथे चवदारतळ्याचा सत्याग्रह केला. १९३० रोजी नाशिक येथे काकाराम मंदिर प्रवेशाचा लढा सुरु केला. इंग्लंड मध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदात भागत घेऊन भारतातील अस्पृश्यांची दु:खे जगाच्या वेशीवर टांगली. वेगवेगळी वृत्तपत्रे काढून अस्पृश्यांच्या दु:खांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. तरीही जातीप्रथा नष्ट होण्याच्या मार्गावर नाही असे दिसल्यावर त्यांनी १९३५ च्या येवला परिषदेत धर्मातराची घोषणा केली.

- **जातिभेद निर्मूलन :-**

डॉ.आंबेडकरांनी हिंदूसमाजातील वर्णव्यवस्था आणि जातिव्यवस्था यांच्या दुष्परिणामांची मीमांसा करून जातिभेद निर्मूलनाच्या दृष्टीने मूलगामी विचार मांडले आहेत. भारतातील जाती (Cast in India) आणि जातिभेद निर्मूलन (Annihilation of Cast) या दोन प्रबंधाद्वारे त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. जानेवारी १९३६ मध्ये लाहोर च्या जातपात तोडक मंडळाच्या वार्षिक संमेलनात जे अध्यक्षीय भाषण डॉ.आंबेडकर करणार होते. त्या भाषणाची नंतर एक पुस्तिका छापली (Annihilation of Cast) त्यात त्यांनी जातिभेद निर्मूलनांची मिमांसा केली आहे.

हिंदू समाज हा प्रारंभी चार वर्णात विभागला होता. वर्ग हा माणसाच्या स्वत्तावर आधारलेला असे. कांही काळानंतर वर्ण हा जातीवर आधारला गेला. चार वर्णाचे रूपांतर चार जातीत झाले. जातिभेद व्यवस्था ही एकाच वंशाच्या लोकांची सामाजिक विभागणी आहे. ती केवळ श्रमाची विभागणी करते असे नाही तर ती श्रमिकांची सुध्दा विभागणी करते. हिंदू समाजाची चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला अशी खोड आहे की तिचा अपकर्ष निरनिराळ्या जाती बनण्यातच होतो.

हिंदू समुहाच्या हानीचे मुळ कारण जातिभेदात आढळते. हिंदूच्या अवनतीस, पराभवास जातिव्यवस्था कारणीभूत आहे. डॉ.आंबेडकरांनी 'मूकनायक' व 'बहिष्कृतभारत' या वृत्तपत्रात जातिभेद निर्मूलनांची मिमांसा केली आहे. जातिव्यवस्थेला अनेक मजले असलेल्या परंतु जिना नसलेल्या मनोऱ्याची उपमा दिलेली आहे. ज्या मजल्यात जन्मावे त्याच मजल्यात मरावे अशी तटबंदी जाती व्यवस्थेत असते. वरिष्ठ जातीतील व्यक्ती कितीही नालायक असली तरी तिला कनिष्ठ जातीत ढकलले जात नाही व कनिष्ठ जातीतील व्यक्ती कितीही लायक असली तरी तिला वरिष्ठ जातीत जाता येत नाही जातिप्रथेमुळे हिंदूस्थान विषमतेचे माहेर घर बनला आहे.

जातिव्यवस्थेमुळे हिंदूची सार्वजनिक हितबुध्दी नष्ठ झालेली आहे. हिंदू समाज नितिभ्रष्ठ व दुबळा झाला आहे. आशा परिस्थितीतून हिंदू समाजाला बाहेर काढण्यासाठी डॉ.आंबेडकर रोटी-बेटी चा मार्ग सुचविला आहे. केवळ सहभोजने घेऊन जातिभेदाचे निर्मूलन होणार नाही. त्यासाठी आंतरजातीय विवाह घडवून आणले पाहिजेत. व्यक्तीमध्ये सजातीयतेची भावना वाढीला लागली पाहिजे. जात ही एक भावना असून ती मनाची एक अशी व्यवस्था आहे की ज्यामुळे व्यक्ती ज्यात्याभिमानी बनते. तेंव्हा व्यक्तीला जातिभेदाच्या मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी आंतरजातीय विवाह उपयुक्त ठरेल. असे बाबासाहेबांना वाटत होते हिंदूसमाजातील जन्मजात पुरोहितगिरीची पध्दती बंद करून पुरोहितांचा धंदा सर्व हिंदूना खुला करून दिला पाहिजे. कोणाही हिंदू व्यक्तीला उपाध्यायाची परीक्षा देऊन पुरोहिताची सनद घेता आली पाहिजे. हिंदूनी धर्मग्रंथ असा एकच निवडावा की जो सर्वांनी प्रमाण मानावा. हिंदू समाजाच्या नैतिक पुनरूजीवनाची आवश्यकता आहे. त्यासाठी हिंदू समाजाला नवे तात्विक अधिष्ठान दिले पाहिजे. हे अधिष्ठान स्वातंत्र्य समता बंधुत्व यावर अधिष्ठित असले पाहिजे. हिंदू समाज एकवर्णी बनला तरच तो सुरक्षित राहिल. अशा प्रकारे डॉ.आंबेडकर यांनी जातिभेद निर्मूलनाबाबत आपले विचार मांडले आहेत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे संशोधकवृत्तीचे विचारवंत होते. त्यामुळे भारतातील जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण अत्यंत मुद्देसुदपणे आणि पुराव्याचा आधार घेऊन केले आहे. जातीसारख्या अत्यंत किलिष्ठ अशा व्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकानातून विश्लेषण त्यांनी केले आहे. त्यांचे भारतीय समजशास्त्रास विशेष योगदान लाभले आहे.

- **संदर्भ ग्रंथ सूची :-**

१) Who were the shudras? - Dr. B. R. Ambedkar
२) Annihilation of Cost - Dr. B. R. Ambedkar
३) Cast in India - Dr. B. R. Ambedkar
४) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर
५) आंबेडकर - नलिनी पंडित
६) पाश्चात्य व भारतीय समाजशास्त्रज्ञ - डॉ.प्रदिप आगलावे
७) भारतीय राजकीय विचार - प्रा.बी.बी.पाटील, प्रा.सौ.उर्मिला चव्हाण